

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۵	فصل اول: مفاهیم بنیادی و نظری
۵	مقدمه
۶	تعریف پژوهش
۲۱	انواع پژوهش
۲۵	عناصر و مؤلفه‌های پژوهش
۴۵	جامعه پژوهش
۴۶	نمونه و نمونه‌گیری در پژوهش
۴۸	پارادایم، رویکرد و روش
۴۸	انعطاف و انسجام در مسیر پژوهش
۴۹	عمق و دامنه در پژوهش
۴۹	پژوهش‌های ایستا و پژوهش‌های پویا
۵۰	مهم‌ترین مهارت‌های مورد نیاز پژوهشگران
۵۳	جایگاه پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی
۵۴	نقش علم اطلاعات و دانش‌شناسی در قلمرو پژوهش
۵۵	خلاصه فصل
۵۵	تمرین و خودآزمایی
۵۷	فصل دوم: گام‌های اصلی در فرایند پژوهش
۵۷	مقدمه
۵۹	گام‌های اصلی
۶۳	انتخاب موضوع اصلی و ترسیم نقشه موضوعی
۷۵	شناخت دقیق مسئله اصلی پژوهش
۷۶	تبیین دقیق و روشن مسئله اصلی
۷۷	شناخت مبانی و چارچوب نظری
۷۷	تدوین پرسش‌های پژوهش
۸۰	تدوین و نگارش فرضیه
۸۲	مرور پیشینه پژوهش

صفحه	عنوان
۸۶	تعیین هدف و دامنه پژوهش
۸۷	گردآوری و تحلیل داده‌ها
۸۷	روش‌های نمونه‌گیری
۹۱	ابزار گردآوری داده‌ها
۱۰۴	تحلیل داده‌ها
۱۰۵	ارائه یافته‌های پژوهش
۱۰۶	خلاصه فصل
۱۰۷	تمرین و خودآزمایی
۱۰۸	پیوست فصل
۱۱۲	فصل سوم: رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی در پژوهش
۱۱۲	مقدمه
۱۱۴	سه پارادایم اصلی در پژوهش
۱۲۶	مقایسه سه رویکرد کمی، کیفی و ترکیبی
۱۲۷	انواع پرسش‌های مناسب برای پژوهش‌های کمی، کیفی و ترکیبی
۱۳۰	جایگاه تحلیل استقرایی در پژوهش کیفی
۱۳۰	تحمل عدم قطعیت در پژوهش کیفی
۱۳۱	تفاوت داده‌های کیفی و تحلیل کیفی
۱۳۱	شناخت مؤلفه‌های مؤثر بر فرایند پژوهش کیفی
۱۳۳	فرایند غیرخطی پژوهش کیفی
۱۳۴	خلاصه فصل
۱۳۵	تمرین و خودآزمایی
۱۳۶	فصل چهارم: روش‌های متداول در رویکرد کمی
۱۳۶	مقدمه
۱۳۸	پژوهش‌های پیمایشی
۱۴۶	پژوهش‌های تجربی یا آزمایشی
۱۵۲	پژوهش‌های شبه‌آزمایشی یا نیمه‌آزمایشی
۱۵۶	پژوهش‌های همبستگی یا همخوانی
۱۵۹	پژوهش‌های علی پس‌رویدادی یا پس از وقوع
۱۶۲	پژوهش‌های امکان‌سنجی و زمینه‌یابی
۱۶۴	خلاصه فصل
۱۶۴	تمرین و خودآزمایی
۱۶۶	فصل پنجم: روش‌های متداول در رویکرد کیفی
۱۶۶	مقدمه

صفحه	عنوان
۱۶۸	نظریه پردازی زمینه‌ای یا گراند تئوری
۱۸۴	پدیدارشناسی
۱۹۰	اقدام پژوهی یا پژوهش حین عمل
۱۹۸	مطالعه موردی یا موردکاوی
۱۹۹	قوم‌نگاری یا مردم‌نگاری
۲۰۱	قوم‌نگاری خودنوشت
۲۰۳	مطالعات تاریخی
۲۰۹	پژوهش آمیخته یا ترکیبی
۲۱۱	امتیازها و کاستی‌های پژوهش کیفی
۲۱۲	خلاصه فصل
۲۱۳	تمرین و خودآزمایی
۲۱۴	پیوست فصل
۲۱۹	فصل ششم: اخلاق در پژوهش
۲۱۹	مقدمه
۲۲۰	تعریف اخلاق پژوهش
۲۲۲	اصول و مبانی اخلاق پژوهش
۲۲۵	اخلاق پژوهش در تعامل با جامعه پژوهش
۲۲۸	مصادیق بی‌اخلاقی و فریب‌کاری در پژوهش
۲۳۰	حقوق سایر ذی‌نفعان پژوهش
۲۳۲	خلاصه فصل
۲۳۲	تمرین و خودآزمایی
۲۳۳	فصل هفتم: محدوده و محدودیت در پژوهش
۲۳۳	مقدمه
۲۳۴	تفاوت محدوده و محدودیت در پژوهش
۲۳۵	محدوده و محدودیت موضوعی
۲۳۶	محدوده و محدودیت زمانی و مکانی
۲۳۸	محدوده و محدودیت ابزاری و روش‌شناختی
۲۳۹	محدوده و محدودیت تحلیلی
۲۴۰	محدوده و محدودیت فرهنگی و اجتماعی
۲۴۱	محدوده و محدودیت انتشاراتی
۲۴۲	محدوده و محدودیت مالی و اقتصادی
۲۴۲	خلاصه فصل
۲۴۳	تمرین و خودآزمایی

صفحه	عنوان
۲۴۴	فصل هشتم: استدلال و لغزش‌های استدلالی
۲۴۴	مقدمه
۲۴۵	تفکر منطقی و تفکر انتقادی
۲۴۷	اهمیت استدلال در تحقیق
۲۴۸	تعریف مغالطه و انواع آن
۲۵۶	خلاصه فصل
۲۵۷	تمرین و خودآزمایی
۲۵۹	فصل نهم: محورهای پژوهشی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی
۲۵۹	مقدمه
۲۶۰	عرصه‌های پژوهشی با محوریت نهاد اجتماعی کتابخانه
۲۶۵	عرصه‌های پژوهشی با محوریت عنصر بنیادی اطلاعات و دانش
۲۶۸	عرصه‌های پژوهشی با محوریت کاربران: مطالعات کاربرمدار
۲۷۰	سنجش‌های کمی فرایند تولید، انتشار و استفاده از اطلاعات
۲۷۲	مدیریت اطلاعات و مدیریت دانش
۲۷۲	پیوند علوم ارتباطات با علم اطلاعات
۲۷۳	مبانی نظری و فلسفی در علم اطلاعات
۲۷۳	پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در علم اطلاعات
۲۷۴	خلاصه فصل
۲۷۴	تمرین و خودآزمایی
۲۷۶	فصل دهم: ارائه گزارش پژوهش
۲۷۶	مقدمه
۲۷۷	ساختار گزارش‌های پژوهشی
۲۷۹	نکته‌های نگارشی
۲۸۱	اصول استناددهی
۲۸۱	نکته‌هایی در نگارش پایان‌نامه
۲۸۲	برگزاری جلسه دفاع
۲۸۴	استخراج مقاله از پایان‌نامه
۲۸۴	تعامل با نشریه‌های علمی
۲۸۵	خلاصه فصل
۲۸۵	تمرین و خودآزمایی
۲۸۷	منابع

پیشگفتار

پژوهش فرایندی منسجم و نظام‌مند، برای شناخت پدیده‌های جهان هستی، پاسخ به پرسش‌های نوین و حل مسائل واقعی است. مبدأ هر پژوهش، ذهن پرسشگر محققانی است که دچار بدیهی‌پنداری نشده و دنیای پیرامون خود را پر از شگفتی می‌بینند و همواره با پرسش‌های تازه مواجه‌اند. پاسخ به این پرسش‌ها، نیازمند شوری در سر، شوقی در دل و آشنایی با تفکر منطقی و روش‌های معتبر پژوهش است. تفکر منطقی، درون‌مایه اصلی هر تحقیق است که اگر با اشتیاق و تلاش مستمر همراه باشد، پژوهشگر را به پاسخ پرسش‌هایش می‌رساند. اما باید این مسیر مطمئن باشد؛ چرا که ممکن است پژوهشگر با آزمون و خطایی پی‌درپی یا لغزش‌های ناخواسته در استدلال مواجه شود و در نهایت، نتیجه مناسبی به دست نیآورد. معمولاً این مسیر در مبانی روش‌شناختی ترسیم می‌شود که در قالب اصولی معین تدوین شده است. بر این اساس، پژوهش در هر رشته بر پایه‌های روش‌شناختی آن استوار است. بنابراین، شناخت روش‌های معتبر تحقیق برای محققان ضروری است.

از آنجا که اصول روش‌شناختی رشته‌های مختلف، وجوه مشترکی - مثل روایی، پایایی، انسجام و یکدستی - دارند، اغلب کتاب‌های روش تحقیق نیز شامل فصول مشابهی‌اند که وجه مشترکشان محسوب می‌شود. کتاب حاضر نیز از این قاعده مستثنی نیست و چند فصل از آن، شامل مباحث مشترکی است که توجه به آنها در بیشتر مطالعات لازم است. البته در تمام این فصول تأکید بر حوزه علوم انسانی بوده است، زیرا علم اطلاعات و دانش‌شناسی، با وجود برخورداری از درون‌مایه فنی و تکنیکی - که اساس گردآوری، سازماندهی و اشاعه اطلاعات است - به دلیل نقش بنیادین کاربران، جزء علوم انسانی است. ضمن آنکه به دلیل اهداف تربیتی این رشته - نظیر مهارت‌های سواد اطلاعاتی، ترویج فرهنگ مطالعه و

یادگیری مادام‌العمر و مستقل - معمولاً بخشی از دانشکده‌های علوم تربیتی و روان‌شناسی است. بر این اساس، وجوه مشترکی از پژوهش که در فصل‌های نخست این اثر دیده می‌شود، گرایشی آشکار به علوم انسانی دارد. با این حال - و با وجود تمام وجوه مشترک مطالعات در حوزه‌های مختلف - هر یک از رشته‌ها ملاحظات خاصی دارند که وجه متمایزکننده آنهاست. به دلیل تفاوت در ماهیت پرسش‌ها و اهداف رشته‌های گوناگون، مسیر تحقیق در هر یک نیازمند ابزار خاصی است. این وجه متمایزکننده در کتاب حاضر، تأکید آن بر مباحث علم اطلاعات و دانش‌شناسی است. علاوه بر این، نیازهای دانشجویان این رشته، کانون توجه نویسنده بوده و آنچه ارائه می‌شود با مباحث این رشته همسو است.

با همین هدف، کتاب حاضر - که به سفارش سازمان سمت نوشته شده است - دستنامه‌ای برای پژوهش در علم اطلاعات است و اصول پژوهش را در این رشته تبیین می‌کند. البته به دلیل همان وجوه مشترک پژوهش که مطالعات علوم انسانی را به هم پیوند می‌دهد، دامنه کاربرد بخش عمده‌ای از مطالب کتاب، فراتر از علم اطلاعات و دانش‌شناسی است و دانشجویان سایر رشته‌های علوم انسانی - نظیر علوم تربیتی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مدیریت و ارتباطات - نیز می‌توانند از آن استفاده کنند. امید است آنچه ارائه شده، بتواند دست کم به بخشی از پرسش‌های دانشجویان پاسخ گوید و در عمل به کارشان آید.

در اینجا لازم است از همکار ارجمندم جناب آقای دکتر عبدالرضا نوروزی چاکلی که در نگارش این اثر مشوقم بودند، تشکر کنم. همچنین از سرکار خانم لیلا شرف که در سازمان سمت پیگیر امور اجرایی انتشار کتاب بودند نیز سپاسگزارم. ضمناً از خوانندگان ارجمند دعوت می‌کنم با ارسال نقدهای خود به نشانی ایمیل اینجانب، کاستی‌های این اثر را گوشزد کنند تا ان شاء الله در ویرایش بعدی مورد توجه قرار بگیرد.

یزدان منصوریان

دانشیار دانشگاه خوارزمی، بهمن ۱۳۹۲

y.mansourian@gmail.com

مقدمه

کتاب حاضر دستنامه‌ای برای آموزش اصول و مبانی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که به شیوه کتاب درسی و در قالب ده فصل تدوین شده است. فصل اول به مبانی نظری پژوهش می‌پردازد و مؤلفه‌های اصلی در تحقیق را معرفی می‌کند. مهم‌ترین مباحث این فصل عبارت‌اند از: تعریف پژوهش و معرفی انواع آن، مروری بر پیش‌نیازهای پژوهش نظیر تفکر منطقی و روحیه پرسشگری، تبیین کارکردهای پژوهش، عناصر مشترک در مطالعات نظیر متغیر، پرسش و فرضیه. همچنین مفاهیمی بنیادی نظیر نظریه، چارچوب نظری، جامعه پژوهش و نمونه، از دیگر اجزاء این فصل است. فصل دوم شامل گام‌های پژوهش است که با انتخاب موضوع آغاز می‌شود و تا ارائه گزارش نهایی ادامه می‌یابد. آنچه در این فصل ارائه شده، مرور گام‌های اصلی در این فرایند است که معمولاً در بیشتر پژوهش‌ها مشابه است. در این فصل سعی شده با ارائه مثال‌هایی از علم اطلاعات و دانش‌شناسی، تصویری از مطالعات جاری در این حوزه ترسیم شود.

فصل سوم به معرفی سه رویکرد کمی، کیفی و آمیخته (ترکیبی) در تحقیق اختصاص دارد و وجوه تشابه و تمایز این سه رویکرد را نشان می‌دهد. مقایسه این رویکردها، جایگاه تحلیل استقرایی در رویکرد کیفی، چگونگی اعتبارسنجی در هر رویکرد و در نهایت تبیین فرایند غیرخطی تحقیق، از جمله مباحث اصلی در این فصل است.

فصل چهارم شامل معرفی مهم‌ترین روش‌های کمی است که همراه با مثال‌هایی از مطالعات انجام شده، چگونگی اجرای این تحقیقات را نشان می‌دهد. روش‌هایی نظیر پیمایش، پژوهش‌های آزمایشی و شبه‌آزمایشی، از جمله مباحث این فصل است.

فصل پنجم کتاب شامل معرفی روش‌های موجود و متداول در رویکرد کیفی است که در آن روش‌های عمده در رویکرد معرفی شده و عبارت‌اند از: تحلیل محتوای کیفی، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، پدیدارشناسی، اقدام پژوهشی، تحلیل گفتمان، مطالعه موردی، قوم‌نگاری، قوم‌نگاری خودنوشت، مطالعات تاریخی و روش دلفی. در این فصل نیز تلاش شده است نمونه‌هایی از مطالعات انجام شده با کمک این روش‌ها در علم اطلاعات و دانش‌شناسی معرفی شوند تا خوانندگان بتوانند چگونگی کاربرد هر یک از این روش‌ها را در این حوزه مشاهده نمایند.

فصل ششم به اخلاق در پژوهش اختصاص دارد که در آن مهم‌ترین ملاحظات اخلاقی که باید در فرایند پژوهش مورد توجه محققان باشند، تبیین شده است. همچنین، انواع فریبکاری‌ها در عرصه پژوهش معرفی شده است تا خوانندگان محترم در مطالعات خود ناخواسته گرفتار این کاستی‌ها نشوند و از آسیب این مشکلات در امان بمانند. فصل هفتم به طور خاص درباره تفاوت دو مفهوم محدوده و محدودیت در پژوهش است که انواع این محدوده‌ها و محدودیت‌ها را تبیین می‌کند. محدوده و محدودیت موضوعی، زمانی، مکانی، روش‌شناختی، فرهنگی و اجتماعی، از جمله مواردی است که در این فصل همراه با مثال تبیین شده است.

فصل هشتم - با وجود اهمیتی که دارد در کتاب‌های روش تحقیق کمتر مورد توجه بوده است - بحث مستقلی درباره تفکر منطقی، ساخت استدلال و آفت‌های آن نظیر مغالطه‌هایی است که بی‌توجهی به آنها ممکن است به قیمت تباهی تحقیق منجر شود. بر این اساس، در این فصل ضمن مروری بر اصول و مبانی تفکر منطقی و انتقادی، بخشی از انواع مغالطه‌ها و چگونگی پرهیز از آنها معرفی شده است.

فصل نهم به مباحث پژوهشی علم اطلاعات و دانش‌شناسی اختصاص دارد و به معرفی موضوع‌هایی می‌پردازد که در چند دهه اخیر محور مطالعات این رشته بوده است. هدف از این فصل آشنایی دانشجویان با مثال‌های واقعی از مطالعات این رشته است که در کنار مباحث نظری فصل‌های پیشین، انعکاسی از کاربرد این مباحث در عرصه عمل است. فصل دهم نیز درباره چگونگی ارائه گزارش‌های پژوهشی در قالب مقاله و پایان‌نامه است. نظر به اینکه آثار مستقلی در این زمینه وجود دارد، در این فصل فقط به نکات کلیدی فهرست‌وار اکتفا شده است.